

Järnridån. Det kommunistiska maktövertagandet i Östeuropa 1945–1956

Anne Applebaum

Stockholm: Bonniers 2013

664 sidor. ISBN 9789100135195

Recenserad av **Kristian Gerner** [professor emeritus i historia, Lunds universitet, Kristian.Gerner@hist.lu.se]

Anne Applebaum klargjorde i *Gulag: de sovjetiska lägrens historia* (2004) att gränsen mellan Gulag och resten av samhället var flytande. Sovjetunionen under Stalin var ett fångläger. I *Järnridån* skildrar Applebaum hur det gick till när det sovjetiska fånglägret utvidgades till och befästes i Östtyskland, Polen och Ungern. Skildringen formar sig till en operationell definition av totalitarismen. Applebaum visar hur det gick till när den nya regimen krossade det civila samhället.

Kommunistpartierna tog kontroll över försvarsmakten, polisen, domstolarna, massmedia, bokförlagen, näringslivet, utbildningsväsendet, hälso- och sjukvården och allt föreningsliv. Likriktningen av samhället inleddes i krigets slutskede då Röda armén och NKVD härjade vilt i de tre staterna. Ockupationsmakten placerade kommunister av polsk, ungersk och tysk härstamning som styresmän. De var formade av stalinismen, moraliskt korrumperade och cyniska. De nya maktavarna misstroddes av sina egna folk för att de sågs som agenter för den förhatliga ryska Sovjetunionen.

Regimerna sökte kontrollera inte bara människornas fysiska rörelser utan även deras själar. Inga alternativa världsbilder tilläts tävla med den kommunistiska. Att förfölja kyrkorna och alla religiösa rörelser var en självklarhet, liksom att utrota klassfienderna, alla som hade egendom eller var politiska motståndare till regimen.

Anne Applebaum övertygar om att termen »totalitarism» är lämplig när man ska beskriva kommunisternas målsättningar. Det hoppfulla i hennes mörka berättelse är att hon tack vare intervjuer med samtida vittnen och analys av arkivbestånd kan visa att målet inte nåddes. Många polacker, tyskar och ungrare kunde bevara värdigheten trots den materiella nöden och det kulturella förtrycket. De förblev levande människor och lät sig inte reduceras till offer eller förbrytare.

Under påtryckning från Sovjetunionen försökte man genom indoktrinering skapa *Homo sovieticus*, den nya kommunistiska människan. Skenet blev viktigt. Runt det socialistiska lägret restes

inte bara Järnridån. Det omgav sig också med en potemkinkuliss i form av skönlitteratur, konst och film. Doktrinen om den socialistiska realismen var en uppdaterad och förfinad virtuell upplaga av furst Potemkins beryktade låtsasbyar i Katarina den storas rike.

Applebaum ägnar ett utförligt kapitel åt den socialistiska realismen. Begreppet framstår som ett mycket viktigt instrument i strävan att skapa ett totalitärt samhälle. I originalutgåvan står *Socialist realism*. I den svenska översättningen av *Järnridån* är rubriktexten *Socialrealism*. Detta förtar en stor del av poängen i Applebaums arbete. Det allmänt kända uppslagsverket Wikipedia varnar för de konsekvenser som en felöversättning för med sig:

Socialrealism. Ej att förväxla med realsocialism eller socialistisk realism. Socialrealism är en löst definierad riktning inom litteratur, konst och film. Socialrealismen kritiserar samhällsstrukturen genom att skildra misären i samhället. Sverige har haft en viktig grupp arbetarförfattare som skapat betydande litteratur.

Inom konsten används termen socialrealism för att beskriva målningar från 1900-talet med motiv från arbetarklassens liv och miljöer. Socialistisk realism uppstod i Sovjetunionen på 1930-talet och innebar att konstnären skulle skildra och delta i bygget av det socialistiska samhället. Denna företeelse spreds sedan till de länder som betecknade sig som socialistiska (<http://sv.wikipedia.org/wiki/Socialrealism>. Besökt 2014-08-15).

Som mönsterexempel på den socialistiska realismen nämner Applebaum en muralmålning av Max Lingner som har bevarats till eftervärlden. Den är utförd på Meissenporslin och täcker 18 meter av fasaden vid ingången till det forna DDRs ministeriebyggnad på Leipziger Strasse, Görings gamla luftfartsministerium. Målningen heter *Aufbau der Republik (Republikens uppbyggnad)*. *Aufbau* betyder »bygge». Begreppet återfinns i definitionen av socialistisk realism. Ordet är en översättning av det sovjetiska *strojka*. Den propagandatidning som i Sverige kallades *Nyheter från Sovjetunionen* hette i original SSSR *na strojke*. Den socialistiska realismen var detta bygges undersköna lögnfasad.

Applebaum har valt att peka på ett ytterst representativt verk i socialistisk realism eftersom själva titeln refererar direkt till doktrinen. Hon skriver: »*Aufbau* is of course a work composed in the spirit of *Socrealismus*, socialist realism, at its most zealous moment» (s. 353). I den svenska översättningen står: »Muralmålningen är givetvis skapad i den socialistiska realismens, eller socialrealismens anda när den hyllades som mest hängivet» (s. 414).

Socrealismus var den östtyska termen för socialistisk realism, vilket framgår av Applebaums originaltext. Översättningen förvränger begreppet genom att likställa det med socialrealism. En svensk läsare bibringas intrycket att Lingners målning skildrar »misären i samhället ... med motiv från arbetarklassens liv och miljöer». Det blir parodiskt missvisande när det i översättningen står »socialrealismens bilder skulle fylla hans [Homo sovieticus'] fantasi och drömmar» och att konsten kom att »präglas av socialrealismens teorier» (s. 414).

Felöversättningen får absurda konsekvenser. Där Applebaum skriver om den kulturella rikriktningpolitiken i Polen år 1949, då staliniseringen hade inletts på allvar, som »the Soviet Union's new push for 'socialist realism'», blir det i den svenska utgåvan »Sovjetunionens nya socialrealistiska strömning» (s. 432). Men det var inte någon »ny» strömning utan tvärtom en skärpning i tillämpningen av doktrinen. Det handlade förvisso inte om socialrealism.

Lika illa blir det när det gäller den ungerska filmen under högstalinismen. Applebaum skriver »...genuine realism [...] was also a tool which could be carefully deployed against the 'socialist realism' imported from the USSR» (s. 382). Översättningen lyder: »... var äkta realism [...] också ett verktyg som försiktigt kunde sättas in mot socialrealism importerad från Sovjetunionen» (s. 446). Det Applebaum kallar »genuine realism» är besläktat just med socialrealism i bemärkelsen försök till kritisk verklighetstrogen återgivning av samhällslivet.

Anne Applebaums skildring slutar med frigörelsen från den socialistiska realismens Potemkin-värld efter Stalins död. Civilsamhället återföds under det begynnande tövädret i den fredliga samexistensens tecken. DDR, Polen och Ungern får en ungdomskultur och ett friare kulturliv. Den femte ungdoms- och studentfestivalen för världsfred och vänskap i Warszawa 1955 signalerade en ny tids inrtäde. I Arsenalen i Gamla stan anordnades en utställning i den internationella moderna konstens anda. Applebaum konkluderar: »After the Arsenal show socialist realism vanished from the visual arts in Poland forever» (s. 476). I översättningen blir det: »Efter utställningen i Arsenalen försvann socialrealismen för all framtid från Polens bildkonst» (s. 547).

I sin epilog uppmanar Applebaum människorna i Östtyskland, Ungern och Polen till en uppriktig genomlysning av det kommunistiska förflutna. På så vis kan det övervinnas. Som hustru till Polens utrikesminister och bosatt i Polen är hon själv i allra högsta grad engagerad i detta viktiga arbete.